

Juozo Žiugždos „antisovietinė“ veikla 1951–1955 m. agentūrinėje „Metodininkų“ byloje

Remiantis operatyvine-agentūrine „Metodininkų“ byla, saugoma Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA), straipsnyje atskleidžiama, kaip į sovietinio saugumo akiratį buvo pakliuvęs konjunktūrinis istorikas Juozas Žiugžda. Einamos pareigos – J. Žiugžda buvo Lietuvos SSR mokslų akademijos (toliau – MA) tikrasis narys ir viceprezidentas, švietimo ministras, Istorijos instituto direktorius, Vilniaus valstybinio universiteto Lietuvos SSR istorijos ir SSRS istorijos katedrų vedėjas – įpareigojo jį būti švietimo sistemos ir istorijos mokslo prievaizdu. Tokiu būti jį vertė ir „nederami“ biografijos faktai. Kita vertus, kai kurie bylos liudijimai turėjo pagrindą. Straipsnyje pateikiama operatyvinių agentų paruošta J. Žiugždos charakteristika, jo „kenkėjiška“ veikla Lietuvos SSR švietimo ministerijoje, duomenys apie bendrabylius ministerijos darbuotojus.

IVADAS

Juozas Žiugžda laikomas vienu iš tų konjunktūrinių istorikų prisiplakėlių, kurie rūpinosi, kad nebūtų nukrypta nuo „marksistinės linijos“¹. Jis buvo atsakingas už oficialųjį istorijos mokslo diskursą, t. y. už Lietuvos komunistų partijos elito požiūrio į praeitį sklaidą tuometinėje intelektualiojoje terpėje ir visuomenėje. J. Žiugžda ėjo visas įmanomas pareigas, susijusias su švietimo ir mokslo įstaigų kontrole: 1943–1948 m. jis buvo Lietuvos SSR švietimo liaudies komisaras, vėliau – švietimo ministras,

1945–1949 ir 1966–1969 m. – Vilniaus valstybinio universiteto Lietuvos SSR istorijos, o 1949–1960 m. – ir SSRS istorijos katedros vedėjas, 1946–1966 m. – Lietuvos SSR MA akademikas ir viceprezidentas, pagaliau 1949–1970 m. – Lietuvos SSR istorijos instituto direktorius.

Stalinizmo epochos istorijos mokslo, mokslo ir kultūros padėties tyrimų Lietuvoje nėra daug. Tačiau pamažu ši spraga mažėja. Apie „savanoriško LKP CK įkaito“ J. Žiugždos vietą sovietmečio Lietuvos istorijos moksle savo monografijoje apie sovietinę lietuvių istoriografiją yra rašęs Aurimas Švedas². Jis pažymėjo, kad oficialusis J. Žiugždos paveikslas nevisiškai atitinka tikrovę: „Šis žmogus buvo nuolat kritikuojamas iš įvairių tribūnų, o po to dažniausiai klusniai pripažindavo savo nusižengimus.“³ A. Švedas atskirai nagrinėjo Lietuvos SSR istorijos vadovėlio rengimo istoriją, kurios pagrindinis veikėjas buvo J. Žiugžda⁴. Apie J. Žiugždos santykius su stalinizmo epochos Istorijos instituto darbuotojais Stasiu Matulaičiu ir Juozu Jurginiu rašė ir Darius Staliūnas⁵.

Spaudoje jau yra pasirodžiusi ir nedidelė dalis šaltinių. Apie „antisovietinę“ J. Žiugždos veiklą užsiminta Vytauto Tininio parengtame Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti užsakymu išleistame dokumentų rinkinyje⁶. Viena iš šio leidinio tomų įvade pažymima, kad anuo metu kritiškai vertinti rusinimo politiką, o juo labiau jai priešintis buvo griež-

tai draudžiama. Tai darantys žmonės, netgi vadovaujantieji darbuotojai lietuviai komunistai, buvo kaltinami „buržuaziniu nacionalizmu“. 1951 m. Lietuvos SSR MGB rinko įkalčius prieš J. Žiugždą kaip buvusį Lietuvos SSR švietimo ministrą, nes neva pirmaisiais pokario metais Lietuvoje „rusų kalbos dėstymui buvo skiriama daug mažiau laiko nei kitose sąjunginėse respublikose“⁷.

Apie J. Žiugždos „bėdas“ užsimenama ir to laikotarpio liudininkų – Istorijos instituto darbuotojų – atsiminimuose. Iš šių publikacijų įdomiausios yra 2002 m. pasirodžiusi Aldonos Gaigalaitės atsiminimų knyga „Į save ir istoriją pažvelgus“ ir 2009 m. išleisti Vytauto Merkio atsiminimai „Atminties prošvaistės“. Šiose knygose užsimenama ir apie kai kuriuos faktus, esančius pagrindiniame šio straipsnio šaltinyje – agentūrinėje „Metodininkų“ byloje. Ją sudaro agentūriniai pranešimai, ataskaitos, parodymai ir apklausų protokolai. Visa tai leidžia pažvelgti iš vidaus, kaip veikė saugumas, rinkdamas „įkalčius“ prieš J. Žiugždą.

„Metodininkų“ byla (LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76–77), nagrinėjusią Lietuvos SSR švietimo ministerijos darbuotojų „antisovietinę“ veiklą, sudaro du tomai (327 ir 676 lapai). Ji pradėta 1951 m. vasario 26 d., baigta 1955 m. vasario 23 d. Galiausiai pažymėta, kad byla „iš dalies realizuota“, nes aptikta ryšių su rezistenciniu judėjimu: vienas žmogus – Vilniaus pedagoginio instituto dėstytojas Petras Mikutaitis – buvo suimtas.

Straipsnio tikslas – atskleisti, kokią agentūrinę-operatyvinę informaciją apie J. Žiugždą rinko MGB ir kodėl tyrimas buvo nutrauktas.

BENDRABYLIAI

1951 m. pradėta didelė „Metodininkų“ byla, kurioje „kenkėjiška“ antisovietinė veikla

buvo kaltinami keli švietimo sistemos darbuotojai: Vilniaus pedagoginio instituto docentas, „Tarybinės mokyklos“ žurnalo redaktorius P. Mikutaitis, Lietuvos SSR MA viceprezidentas J. Žiugžda, Lietuvos SSR švietimo ministerijos Finansų skyriaus vedėjas Adolfas Kavoliūnas, Kauno apskrities partijos komiteto pirmininko pavaduotojas Jonas Šalkauskas, Lietuvos SSR švietimo ministerijos Vidurinių mokyklų valdybos vedėjas Andrius Ditkevičius ir Vilniaus valstybinio universiteto dėstytojas Feliksas Šinkūnas⁸. Pastarajam buvo pateikti kaltinimai Antano Smetonos laikais „priklausius eserams“ ir tai, kad, būdamas Suaugusiųjų mokyklų valdybos prie Lietuvos SSR švietimo ministerijos viršininkas ir dalyvaudamas rengiant geografijos mokymo programas, reiškė „aiškiai nacionalistines ir antisovietines pažiūras“. A. Ditkevičius į saugumo akiratį pateko dėl to, kad į sudaromą lenkų vidurinių mokyklų programą įtraukė ir „buržuazinių rašytojų nacionalistų“. P. Mikutaitis vokiečių okupacijos metais buvo Lietuvos laisvės armijos narys, platino antisovietinę literatūrą, palaikė ryšius su Kęstučio apygardos partizanų, buvusiu Jurbarko gimnazijos mokytoju Petru Paulaičiu (1947 m. suimtas ir nuteistas 25 metams lagerio). Gyvendamas Vilniuje, P. Mikutaitis padėjo įsidarbinti „antisovietiniam elementui“, savo bute teikė prieglobstį asmenims, besislapstantiems nuo sovietinių organų persekiojimo. Jis paslėpė ir apsaugojo nuo tremties du studentus, kurių broliai buvo partizanai. A. Kavoliūnas, buvęs tautininkas, apdovanotas Gedimino III laipsnio ordinu, buvo kaltinamas nuolatiniu sovietinės tikrovės šmeižimu.

MGB majorė Vasiljeva pasirašė po išvada, kad šie asmenys „telkia buržuazinius nacionalistus“ ir turi ryšių su veikiančiu nacionalistiniu pagrindžiu⁹. Buvo pažymėta, kad „nurodyta asmenų grupė įsiskverbė į

Lietuvos SSR švietimo sistemą ir užsiima kenkėjiška antisovietine veikla, auklėdama jaunimą antisovietine dvasia¹⁰.

J. ŽIUGŽDOS CHARAKTERISTIKA

1951 m. kovo 8 d. agentas Višnevas savo agentūriniame pranešime MGB papulkininkui Vlasovui apibūdino J. Žiugždą kaip vieną iš aktyvių 1918–1919 m. sovietinės Vinco Mickevičiaus-Kapsuko vyriausybės priešų stovyklos veikėjų – nurodė jį buvus liaudininkų laikraščio „Kovos vėliava“ redakcinės kolegijos nariu. Anot pranešimo, „Smetonos valdžios“ metais J. Žiugžda „nuo kairiojo esero“ renegavo iki „dešiniojo“ socialdemokrato, o vėliau – tautininko pozicijos ir vykdė „antidarbininkiską“ ir „antitarybinę“ politiką¹¹. 1932 m. gruodžio mėn. Socialdemokratų partijos susirinkime J. Žiugžda iškvietė policiją, kad išvartų „kairiuosius darbininkus“ (t. y. komunistus), teigdamas, kad jie „klauso Maskvos įsakymų“. Agentas daro išvadą: „Visai tikėtina, kad nuo dešiniojo socialdemokrato (užsimaskavusio socialšovinisto) iki atvirai nacionalistinio tautininko – nedidelis atstumas, kurį Žiugžda įveikė greitai [...]. Juk ir faktas, kad (1935 m.) Žiugždai „Lietuviškojoje enciklopedijoje“ patikėjo rašyti skyrius apie Sovietų Sąjungą, rodo daug ką (juk jis nuo 1918 m. buvo žinomas kaip nuoseklus Sovietų Sąjungos ir komunizmo priešinys).“¹² Agentas nurodė, kad J. Žiugžda jaunųjų tautininkų žurnale „Akademikas“ 1938 m. paskelbė palankią vokiečių kalba išleistos knygos, skirtos „buržuazinės Lietuvos“ dvidešimtmečiui, recenziją. Tos knygos redaktoriai „buvo profesorius Jonynas ir tautininkas Šapoka (1944 m. pabėgęs į Vokietiją)“. Nurodoma, kad paskutinį anksčiau minėtą režimą garbinantį straipsnį J. Žiugžda paskelbė „Jaunojoje Lietuvoje“ 1940 m.

balandžio mėn., todėl visus nustebino jo žaibiškas virtimas uoliu bolševiku, visur keikiančiu A. Smetonos režimą. Agentas Višnevas pažymėjo, kad „tuo jis netgi pranoko tokius mažiau sėkmingus prisitaikėlius kaip Vincas Krėvė-Mickevičius, kuris juokais Žiugždą išvadino chameleonu“¹³.

1951 m. birželio 9 d. agentas Petrovas Lietuvos SSR MGB 5-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininkui majorui Kestifejevui raporte apie padėtį universiteto SSRS istorijos katedroje rašė: „Katedros vedėjas prof. Žiugžda, dangstydamasis dideliu užimtumu, visai apleido darbą katedroje, ir katedra kaip mokslinio tyrimo organizmas visai neveikia.“¹⁴

1951 m. gruodžio 22 d. agentas Baronas pranešė, kad 1939 m. J. Žiugžda redagavo lietuvių kalbos chrestomatiją, kurioje buvo išspausdinta ir A. Smetonos biografija, ir nurodė, kad daugiau apie tai žino Ambrazevičius, dirbantis MA Ekonomikos institute¹⁵. Taip pat agentas pažymėjo, kad „to meto Žiugždos veikla LKP pagrindinėje spaudoje neretai apibūdinama kaip socialfašistinė ir kontrrevoliucinė“. Agentas žodžiais, tarp „progresyvių“ inteligentų Žiugžda vadinamas menkinama Žiugždelės pravarde „kaip žmogus, prisitaikantis prie aplinkybių ir politinės padėties [...]“. Tokia jo reputacija išliko ir dabar.“

1950 m. balandžio 4 d. agentas Dilgelė rašė: „Profesorius Žiugžda vedęs jauną moterį, bet sugyvena su LSSR švietimo ministerijos Pradinių mokyklų skyriaus inspektore Kaukiene.“¹⁶ Respublikinio pedagogikos kabineto direktorius Albinas Ešmonta, suimtas 1950 m. gruodžio mėn. ir 1951 m. sausio 4 d. tardomas MGB, paliudijo, kad jo ir P. Mikutaičio parengti lietuvių literatūros vadovėliai, kuriuose teigiamai atsiliepiama apie lietuvių „buržuazinius“ rašytojus, 1947–1948 m. buvo atiduoti J. Žiugždai, kad šis juos patvirtintų¹⁷. Būdamas švie-

timo ministras, J. Žiugžda siekė Lietuvos švietimo sistemą pertvarkyti pamažu, o ne iš karto griauti „buržuazinę mokyklą“¹⁸.

Suimtas I. Kaplanas 1951 m. birželio 27 d. tardomas sakė: „Kaip liaudininką aš pažinojau ir Žiugždą [...]. Savo parašytoje „Lietuvos istorijoje“ jis visur nutylėjo kultūrinę ir kalbinę rusų tautos įtaką lietuviams [...]. Būdamas Sovietinių rašytojų sąjungos narys, jis visaip stengėsi išvengti menė kovos su buržuazine kultūra ir nacionalizmu [...]. Daug liaudininkų dirba Mokslų akademijoje, pavyzdžiui, Pakarklis, Girdzijauskas ir kiti.“¹⁹ 1949 m. gegužės 27 d. agentas Aleksandroviskis rinko informaciją apie J. Žiugždos darbą prieškario metais Kauno „Aušros“ gimnazijoje ir apie jo suartėjimą su tautininkais²⁰. Apie J. Žiugždos veiklą Tautininkų partijoje 1951 m. sausio 5 d. išsamiau papasakojo tuo metu suimtas Domas Cesevičius²¹. Šie duomenys rodo, kad J. Žiugždą kompromituojanti informacija buvo renkama dar prieš pradėdant „Metodininkų“ bylą.

„KENKĖJIŠKA“ J. ŽIUGŽDOS VEIKLA ISTORIJOS INSTITUTE

MGB majoro Kestifejevo 1951 m. kovo 14 d. ataskaitoje rašoma: „Šiomis dienomis Lietuvos SSR mokslų akademijoje dirbo Lietuvos KP(b) CK paskirta komisija (Šarmaitis, Ariskinas ir kiti), kuri pirmiausia nuodugnai ištyrė Lietuvos istorijos instituto darbą [...]. Akademijoje manoma, kad tyrimo medžiaga bus panaudota draugo Sniečkaus pranešime kitame Lietuvos KP(b) suvažiavime. Lietuvos istorijos instituto direktorius J. Žiugžda šiuo metu rimtai serga, guli namie ir skuba parengti Lietuvos istorijos vadovėlį. Objektivių duomenų, kad vadovėlis greitai bus išleistas, kol kas nėra. Yra rankraštinė medžiaga, bet ji dar nesusisteminta. Žiugžda ketina vadovėlį paskubomis parengti iki VII KP(b) suvažia-

vimo, bet jo aplinka, beje, jam ištikima, tai vertina skeptiškai. Kolektyvinio, sklandaus darbo institute nėra. Lietuvos istorijos vadovėlio rengimo darbus Žiugžda paėmė į savo rankas ir dabar mažai kas iš instituto gali jam padėti. Vadovėlio medžiaga yra sergančio Žiugždos bute, kur jam padeda Kutorgienė ir kita instituto darbuotoja – kažkokia Eichen-Lorke [instituto mokslinė sekretorė Nina Eicher-Lorka²². – V. S.] ar pan. pavarde. Abi silpnai kalba lietuviškai ir neturi specialaus Lietuvos istorijos pasirengimo. [...] Užduotis [agentui Jonui. – V. S.]. Pasinaudojant 1951 m. kovo 20 d. kelione su Žiugžda į Maskvą, užmegzti su juo kalbą apie jo mokslinę veiklą ir priežastis, trukdančias išleisti Lietuvos istorijos vadovėlį.“²³

Lietuvos SSR istorijos vadovėlis tapo ne tik J. Žiugždos, kuris turėjo vykdyti LKP CK nurodymą, bet ir kitų Istorijos instituto darbuotojų galvos skausmu. Senoji istorikų karta tuo metu siekė rinktis apolitišką laikyseną ir nedalyvauti įvairiuose bendruose projektuose. Ryškiausias to pavyzdys – jų pozicija rašant sovietinę Lietuvos istoriją. Istorijos instituto direktorius J. Žiugžda, kurį, be abejo, spaudė ir saugumas, tokią laikyseną laikė nepateisinama²⁴.

1951 m. gegužės 30 d. agentas Jonas MGB majorui Kestifejevui pranešė, kad Istorijos institute įvyko atviras partinis susirinkimas kritikos ir savikritikos klausimais. J. Jurginis kritikavo instituto vadovybę, pareikšdamas, kad darbuotojų klaidas pirmiausia lėmė prastas vadovavimas. Vėliau J. Žiugžda piktai reagavo į J. Jurginio kritiką ir stengėsi atgaline data pakeisti instituto ataskaitą, kad vietoj J. Jurginio pavardės atsirastų Zojos Kutorgienės pavardė. Panašiai J. Jurginį norėta išbraukti ir iš instituto mokslinės tarybos²⁵. Beveik tuo pačiu metu susirinkimas vyko ir Mokslų akademijoje, kur buvo svarstomas universiteto prašymas leisti kai kuriems jo darbuotojams dirbti dviejose institucijose

se – ir Lietuvos SSR mokslų akademijoje, ir universitete. Buvo pažymėta, kad daug pareigų turintys darbuotojai dirba prastai. Tam prieštaravo tik J. Žiugžda, kuris tvirtino su viskuo puikiai susitvarkęs. Tokią nuostatą, anot agento Jono, galima paaiškinti arba jo liguista savimeile, arba nesąžiningumu. Esą J. Žiugždos padėtis institute tokia, kad jis gali triuškindi visus priešininkus, o kad noris išvaryti iš instituto J. Jurginį, buvę aišku ir anksčiau. Pažymėta, jog J. Žiugžda „laikosi labai tvirtai“, nes naudojasi „draugo Sniečkaus“ palankumu²⁶.

Vadovėlio kūrimo peripetijos tęsėsi ir nutraukus „Metodininkų“ bylą. Antai LKP CK iniciatyva 1956 m. gruodžio mėn. buvo surengti posėdžiai, kuriuose J. Žiugždai leista suprasti, kad jo kuriama Lietuvos SSR istorijos versija neatitinka laiko dvasios ir neatlaiko elementarios mokslinės kritikos. Vadovėlio leidyba buvo sustabdyta, o Istorijos instituto direktoriaus oponentai pamėgino sukelti istorikų maištą. Vilniaus universiteto rektorius Juozas Bulavas priekaištavo J. Žiugždai, kad jis prisidėjo prie tokių vertingų darbuotojų kaip S. Matulaitis ir J. Jurginis persekiojimo ir nušalinimo, o palaikė tokius nemokšas kaip Z. Kutorgienė ir G. Koniuchovas²⁷.

Istorikas J. Jurginis buvo ir kitos agentūrinės-operatyvinės bylos „Smes“ („Mišinys“), tyrusios Lietuvos SSR MA darbuotojų antisovietinę veiklą, taikiny. Joje rašoma: „Juozas Jurginis, Lietuvos SSR MA Centrinės bibliotekos direktorius, Smetonos valdymo metais buvo Liaudininkų partijos veikėjas, laikraščio „Lietuvos žinios“ korespondentas Stokholme. 1940–1941 m. buvo Lietuvos SSR meno reikalų komiteto pirmininko pavaduotojas. Vokiečių okupacijos metais išvengė gestapo persekiojimo ir gerai įsitaisė „Lietūkyje“ – Respublikinėje tiekimo kontoroje, kur ėjo direktoriaus pavaduotojo pareigas ir turėjo galimybę

užsiimti ekonominėmis manipuliacijomis. Gestapo suimtas, bet netrukus paleistas. Neva kaip redakcinės kolegijos narys dalyvavo leidžiant nelegalią nacionalistinę literatūrą (dailininko Vytauto Mackevičiaus liudijimas). Atkūrus sovietinę valdžią, turėjo galimybę pasireikšti kaip sovietinis žmogus, bet ypatingų pastangų nerodo.“²⁸

Agentas Knyga 1950 m. rugsėjo 6 d. raporte rašė, kad rugsėjo 4 d. J. Žiugžda jam kalbėjo: „Šiaulių miesto etnografijos muziejus, nežinau kodėl, priskiriamas Mokslų akademijai, bet jokios jo kontrolės nėra. Man atrodo, šį muziejų reikia perduoti Šiaulių apskrities komiteto žinion. Iš šio muziejaus galima laukti tik nemalonumų. Šiomis dienomis pasiekė toks faktas. Muziejų perkėlė iš vieno pastato į kitą, ir buvo rasta daug medžiagos, kuri turi būti laikoma spec. fonde.“ Į klausimą, kaip ta medžiaga galėjo ten atsirasti, J. Žiugžda atsakė: „Tai buvusio Lietuvos istorijos instituto direktoriaus Bugailiško darbas. Prieš dvejus metus jie mėgino iš MA Centrinės bibliotekos išvežti į Šiaulius dar 12 dėžių Lietuvos istorijos medžiagos, bet ji buvo sulaikyta trūkstant transporto. Pakarklis ir Bugailiškis tai padarė siekdami išsaugoti Lietuvos istorijos medžiagą saugesnėje vietoje. Jie buvo įsitikinę, kad sovietų tvarka ilgai neišsilaikys. Pervežę tai į Šiaulius manydami, kad šį miestą lietuviai bet kokiomis aplinkybėmis gins kaip savą.“²⁹ Norėdamas patikrinti duomenis, agentas kalbėjosi su Lietuvos SSR MA Teisės instituto darbuotoju Bulota, kuris paliudijo: „Pakarklis ir Bugailiškis, bijodami palikti vertingas knygas ir kitą Lietuvos istorijos medžiagą Vilniuje, mėgino ją išvežti į saugesnę vietą, jeigu čia žlugtų sovietų valdžia. Apie šį Bugailiško ir Pakarklio ketinimą žinojo Matulis ir Žiugžda.“ Povilas Pakarklis ir Peliksas Bugailiškis buvo pradėti sekti kaip „buržuaziniai nacionalistai“³⁰.

Institutui priklausęs Šiaulių „Aušros“ kraštotyros muziejus tuo metu buvo įsikūręs karo apgriautoje liuteronų bažnyčioje. A. Gaigalaitė prisimena P. Pakarklio, Konstantino Jablonskio ir J. Jurginio pokalbį institute apie tai, ką daryti su šio muziejaus eksponatais: ar pergabenti į muziejų Vilniuje ir Mokslų akademijos biblioteką, ar į Kauno muziejų, ar palikti Šiauliuose. K. Jablonskis ir P. Pakarklis manė, kad į Vilnių vežti nereikėtų: „Kas žino, kiek mes pajėgsime išlaikyti sostinę.“ J. Jurginis iš to tik šaipėsi ir siūlė vežti viską į Mokslų akademijos biblioteką, o J. Žiugžda šią nuomonę palaikė³¹.

S. MATULAIČIO PARODYMAI

1950 m. lapkričio 10 d. Lietuvos SSR MA visuotinio susirinkimo rytiniame posėdyje S. Matulaitis suabejojo J. Žiugždos kaip Istorijos instituto direktoriaus kompetencija ir nedviprasmiškai pareiškė, kad šis žmogus turi prisiimti atsakomybę už stringančius sovietinės Lietuvos istorijos vadovėlio rengimo darbus. S. Matulaitis buvo negailestingai sukritikuotas, pasmerktas ir atleistas iš darbo³². 1950 m. lapkričio 17 d. Istorijos institute įvyko darbuotojų posėdis, skirtas S. Matulaičiui pasmerkti ir jo rašomai Lietuvos istorijos vadovėlio daliai sukritikuoti. S. Matulaitis, vadindamas J. Žiugždą „Direktoriumi niekada“, papasakojo apie tai MGB³³: „Užsiėmus instituto reikalais, paaiškėjo, kad jo darbuotojų Lietuvos istorijos darbai metais guli instituto spintose be vilties, kad bus išspausdinti. Pavyzdys gali būti mano monografija „Revoliucija 1905–1906 metais Lietuvoje“, baigta 1947 m. ir iki šiol beviltiškai gulinti instituto archyve, ir niekas neketina nors paviršutiniškai ją perskaityti³⁴. Tas pat pasakytina ir apie pirmąją „Lietuvos istorijos dokumentų rinkinio“ dalį, parengtą man redaguojant ir sudarytą iš trijų dide-

lių tomų mašinraščio lapų. Rinkinys turi būti apsvarstytas ir patvirtintas spausdinti istorikų susirinkime Vilniuje. Nekreipiant dėmesio į mano daugkartinius priminimus, rinkinys taip pat dveji metai guli instituto spintoje neapsvarstytas.“ Apie Lietuvos SSR vadovėlio problemą S. Matulaitis rašė: „Dabartinė padėtis tokia, kad, trūkstant [marksistinio sovietinio. – V. S.] vadovėlio, moksleiviai priversti tyliai naudotis Šapokos klerikaliniu nacionalistiniu vadovėliu.“³⁵ „Dar ryškesnis ir liūdnas direktoriaus neveiklumo faktas – Lietuvos istorijos vadovėlis 4–5 aštuoniaklasės gimnazijos klasėms, kuris jau treji metai kaip Ministrų Tarybos pavedimu turėjo būti Istorijos instituto parengtas spaudai.“ S. Matulaitis pažymėjo, kad, „gavę kategorišką Ministrų Tarybos įsakymą, instituto istorikai pasidalijo tarp savęs dalimis parašyti Lietuvos istorijos vadovėlį, kompleksiškai apsvarstyti jį ir galutinai parengti spaudai“. J. Žiugžda 1948 m. instituto susirinkime esą kalbėjo, jog vadovėlio nebus, teisindamasis, kad institutui trūksta kvalifikuotų istorikų. Anot S. Matulaičio, institute dirba „vienas du istorikai su stažu“, bet „istoriku marksistu neįmanoma pasidaryti vos per 2–3 metus. Todėl nei direktoriaus, nei Jurginio negalima laikyti istorikais su stažu, o instituto mokslinė sekretorė Kutorgienė Dailės institute skaito estetikos kursą. Be viso šito, aš nurodžiau, kad Žiugžda kai kuriose savo brošiūrose yra palikęs didelių istorijos klaidų.“³⁶

Toliau S. Matulaitis rašė: „Kitą dieną sužinojau, kad pertraukos metu instituto mokslinė sekretorė Kutorgienė greitai (manau, ne be direktoriaus Žiugždos žinios) parengė raštą ir pasiūlė direktoriaus vardu visiems darbuotojams pasirašyti, ką jie, norėdami išvengti nemalonumų, ir padarė. Rašte rašoma, kad aš kritikuodamas išreiškiau buržuazinį nacionalizmą ir kad bendradarbiai nesutinka su mano kalba.“³⁷ Raštas su parašais buvo

perduotas Lietuvos SSR MA prezidentui Juozui Matuliui. Anot S. Matulaičio, tai buvo tik pradžia, nes lapkričio 16 d. direktoriaus J. Žiugždos siūlymu institute jis perskaitė pranešimą, kuriame pabrėžė, kad vadovėlis parašytas jau prieš trejus metus, tad reikia jį perredaguoti konsultuojantis su pedagogais ir t. t. J. Žiugžda, neslėpdamas pykčio, pradėjo priekaištauti, kad S. Matulaitis apšmeižė jį ir visą institutą, ir pareiškė neleidęs daugiau S. Matulaičiui dirbti šio darbo. Grasinimų rezultatas – gruodžio mėn. pradžioje S. Matulaičiui įteiktas Lietuvos SSR mokslų akademijos prezidento įsakymas, kad nuo gruodžio 1 d. jis atleidžiamas iš akademijos kaip netinkamas. Atleidimo pagrindas – Istorijos instituto direktoriaus raštas. S. Matulaitis toliau skunde pasakojo, kad J. Žiugžda sąmoningai nieko neveikė ir toliau sabotavo vadovėlio leidimą. Dar vienas to įrodymas – būsimam savo penkerių metų jubiliejui institutas planuoja išleisti vienintelį leidinį – pasakų rinkinį. Esą J. Žiugžda labai nemėgstas kritikos, nes ji gali sudominti jo praeitimi, kuri toli gražu nėra nepriekaištinga³⁸. Toliau S. Matulaitis užsiminė pirmą kartą su J. Žiugžda susitikęs 1923 m. Marijampolės gimnazijoje dirbdamas istorijos mokytoju. J. Žiugžda ten vedė literatūros pamokas. S. Matulaitis jau tada buvo pagrindinio LKP narys, o J. Žiugžda – „eseras“. 1946 m. susitikęs J. Žiugždą Lietuvos SSR MA, S. Matulaitis sužinojo apie nepaprastą jo „idėjinę evoliuciją“³⁹. S. Matulaitis dar rašė, kad J. Žiugžda anksčiau liaupsino A. Smetonos režimą spaudoje ir perėjo į Tautininkų partiją [ši sakinių MGB karininkas pabraukė raudonu pieštuku. – V. S.]. MGB leitenantas Jeskovas pažymėjo: „Po pokalbio Matulaitis išreiškė norą ir toliau pranešinėti apie jam žinomus Lietuvos SSR mokslų akademijos ir atskirų jos darbuotojų darbo trūkumus.“⁴⁰

BYLOS BAIGTIS

Operatyvinės-agentūrinės „Metodininkų“ bylos baigtis patvirtina istoriografijoje jau konstatuotą faktą, kad J. Žiugžda vykstant tyrimui buvo ramus, nes jį palaikė Lietuvos SSR MA prezidentas J. Matulis ir LKP CK vadovybė, o konkrečiai – LKP pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus, kuris norėjo, kad institutui vadovautų prognozuojamas direktorius⁴¹.

„Metodininkų“ byla nutraukta 1952 m. vasarą, jos išvadoje nurodyta J. Žiugždą kartu su F. Šinkūnu, kaip buvusių politinių partijų narius, palikti įrašytus į Lietuvos SSR MGB 5-ojo skyriaus formuliario įskaitą⁴². 1955 m. vasario 22 d. peržvelgęs agentūrinę „Metodininkų“ bylą, KGB prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos 1-ojo skyriaus 4-osios valdybos leitenantas Ivanovas jos išvadoje rašė: „Sovietinei armijai išvadavus Lietuvą pirmiausia būtina buvo parengti humanitarinių disciplinų dėstytojus, nes šie dalykai labiausiai formuoja moksleivių pasaulėžiūrą. Nepaisant šito, J. Žiugždos nurodymu pirmiausia buvo organizuoti kursai matematikos mokytojams. J. Žiugždos vadovaujamas Lietuvos SSR MA Istorijos institutas trejus metus nevykdė Lietuvos SSR Ministrų Tarybos nurodymų išleisti Lietuvos SSR istorijos vadovėlių vidurinėms mokykloms.“⁴³ Buvo nurodyta, kad, po P. Mikutaičio suėmimo 1952 m. sausio 17 d. (sužinota, kad jis, dar dirbdamas Jurbarko mokykloje, palaikė ryšius su Kęstučio apygardos partizana, o kaip senas J. Žiugždos pažįstamas 1945 m. buvo priimtas dirbti Švietimo ministerijos sistemoje) toliau taikant agentūrines priemones, duomenų apie J. Žiugždos, F. Šinkūno ir A. Ditkevičiaus antisovietinę veiklą nerasta, tačiau pažymėta, kad minėti asmenys, dirbdami Švietimo ministerijoje, padarė „metodinių nukrypimų ir politinių klaidų“. Kaip mažai svarbūs, bylos formuliarai buvo atiduoti į Lietuvos SSR KGB

archyvą. Bylą nutarta nutraukti, o J. Žiugžda, F. Šinkūną ir A. Ditkevičių – palikti įrašytus į operatyvinę įskaitą kaip „buvusių buržuazinių partijų narius“⁴⁴.

IŠVADOS

Agentūrinė-operatyvinė „Metodininkų“ byla (1951–1955 m.) buvo pradėta remiantis informacija, gauta sekant šešis Lietuvos SSR švietimo ministerijos sistemos darbuotojus: A. Ditkevičių, A. Kavoliūną, P. Mikutaitį, J. Šalkauską, F. Šinkūną ir J. Žiugžda.

J. Žiugžda buvo kaltinamas: 1) priklausymu „buržuazinėms“ Socialdemokratų ir Tautininkų partijoms, antisovietine veikla ir publikacijomis nepriklausomos Lietuvos laikais; 2) „kenkėjiška“ veikla Lietuvos SSR švietimo sistemoje: neskubėjimu pertvarkyti

vidurinių mokyklų pagal sovietinį modelį ir „netinkamai“ parengtų lietuvių literatūros vadovėlių tvirtinimu; 3) „kenkėjiška“ veikla Lietuvos SSR MA Istorijos institute vilkinant Lietuvos SSR istorijos vadovėlio leidybą.

J. Žiugždos „antisovietinės“ veiklos nebuvo planuojama tirti, nes iš pradžių operatyvinė informacija pradėta rinkti apie P. Mikutaičio ir jo aplinkos veiklą, kuri turėjo „nusikaltimo sudėties“ požymių. J. Žiugžda buvo įtrauktas į tyrimą kaip švietimo sistemos vadovas, atsakingas už pavaldinius, o papildomų „įkalčių“ prieš jį atsirado kilus J. Žiugždos konfliktui su Istorijos instituto darbuotojais S. Matulaičiu ir J. Jurginiu bei J. Žiugždai juos atleidus iš darbo.

Bylos baigiamąją išvadą, kad informacija apie J. Žiugždą yra mažareikšmė, nulėmė LKP CK vadovybės ir ypač A. Sniečkaus pozicija.

Nuorodos

¹ A. Švedas, „Minuotojas klysta tik vieną kartą. Pokalbis su M. Juču“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2007, Nr. 5–6, p. 227.

² A. Švedas, *Matricos nelaisvėje: Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius, 2009, p. 67–68.

³ Ibid., p. 62.

⁴ A. Švedas, „Sovietinės lietuvių istoriografijos raidos lūžių paieškos: 1956 metai (?)“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, Nr. 19, p. 139–150.

⁵ D. Staliūnas, „1905 metų revoliucijos sovietinė lietuviškoji istoriografija ir „tautų draugystės“ ideologema“, *Parlamento studijos*, 2005, Nr. 5, p. 107–127.

⁶ „1951 m. vasario 7 d. specialusis pranešimas SSRS MGB 5-osios valdybos pulkininkui A. Volkovui (LYA, f. K-1, ap. 10, b. 100, l. 235–237)“, V. Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m.*, t. 1, Vilnius, 2003, p. 237–239.

⁷ R. Račinskis, „Pratarmė“, V. Tininis, *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai. Antroji sovietinė okupacija*, Vilnius, 2009, p. 13.

⁸ Agentūrinė „Metodininkų“ byla apie antiso-

vietiskai nusiteikusius LSSR švietimo ministerijos darbuotojus, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, t. 1.

⁹ 1951 m. vasario 26 d. nutarimas pradėti tyrimą, *ibid.*, l. 10–12.

¹⁰ Agentūrinės „Metodininkų“ bylos Nr. 975 memorandumas, *ibid.*, l. 13–14.

¹¹ 1950 m. kovo 8 d. agento Višnevo agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 153.

¹² Ibid., l. 160.

¹³ Ibid., l. 161. Žinoma, šie faktai, taip pabrėžti byloje, vėliau biografijoje buvo užglaistyti: „1927 m. J. Žiugžda įstojo į Lietuvos socialdemokratų partiją, tada dar nesupratęs, kad Lietuvos socialdemokratai negali vadovauti krašto darbo žmonių kovai su išnaudotojais“, H. Šadžius, „Juozas Žiugžda – Lietuvos marksistinės-lenininės istoriografijos kūrėjas“, J. Žiugžda, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1986, p. 6.

¹⁴ 1951 m. birželio 9 d. agento Petrovo raportas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, l. 179.

¹⁵ Agento Barono 1951 m. gruodžio 22 d. raportas, *ibid.*, l. 29.

¹⁶ Agento Dilgelės 1950 m. kovo mėn. raportas, *ibid.*, b. 77, l. 386.

¹⁷ A. Ešmantos 1951 m. sausio 4 d. parodymai, *ibid.*, b. 76, l. 31.

- ¹⁸ Ibid., l. 9.
- ¹⁹ I. Kaplano 1950 m. birželio 27 d. apklausos protokolo ištrauka, *ibid.*, l. 29.
- ²⁰ Agento Aleksandrovsio 1949 m. gegužės 27 d. informacija (išrašas), *ibid.*
- ²¹ D. Cesevičiaus parodymų išrašas, *ibid.*, l. 385.
- ²² A. Gaigalaitė, *I save ir istoriją pažvelgus*, Vilnius, 2002, p. 24.
- ²³ 1951 m. kovo 14 d. LSSR MGB 5-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko mjr. Kestifejevo ataskaita, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, l. 101.
- ²⁴ A. Švedas, „Senosios kartos istorikų elgsenos modeliai sovietizacijos procesų akivaizdoje“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, Nr. 21, p. 60.
- ²⁵ 1951 m. gegužės 30 d. agento Jono raportas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, l. 173.
- ²⁶ Ibid., l. 174.
- ²⁷ A. Švedas, „Sovietinės lietuvių istoriografijos raidos lūžių paieškos: 1956 metai (?)“, p. 44.
- ²⁸ Parengtinio agentūrinio tyrimo byla „Smes“ („Mišinys“) apie antisovietiška nusiteikusius LSSR MA darbuotojus, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 71, l. 36.
- ²⁹ Agento Knygos 1950 m. rugsėjo 6 d. raportas, *ibid.*, l. 30.
- ³⁰ Ibid., l. 31.
- ³¹ A. Gaigalaitė, *op. cit.*, p. 38.
- ³² A. Švedas, „Senosios kartos istorikų elgsenos modeliai sovietizacijos procesų akivaizdoje“, p. 64.
- ³³ S. Matulaičio parodymai MGB, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 71, l. 165–170.
- ³⁴ D. Staliūnas nurodo, kad viena iš priežasčių, dėl ko šis darbas nebuvo išspausdintas, ta,

jog jame nepripažįstama vadovaujamo RSDDP vaidmens 1905 m. „revoliucijoje“. Žr. D. Staliūnas, *op. cit.*, p. 69.

³⁵ Raportas Lietuvos SSR saugumo ministrui gen. mjr. P. Kapralovui apie 1951 m. sausio 13 d. pokalbį su S. Matulaičiu, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, l. 166.

³⁶ S. Matulaitis ne kartą iš klasikinio marksizmo pozicijų viešai kritikavo J. Žiugždą dėl „tautų draugystės“ (su rusų tauta) ideologemos beatodairiško teigimo. Žr. D. Staliūnas, *op. cit.*, p. 72.

³⁷ Raportas Lietuvos SSR saugumo ministrui gen. mjr. P. Kapralovui apie 1951 m. sausio 13 d. pokalbį su S. Matulaičiu, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, l. 167.

³⁸ Ibid., l. 168.

³⁹ Ibid., l. 169.

⁴⁰ Ibid., l. 170.

⁴¹ A. Švedas, „Sovietinės lietuvių istoriografijos raidos lūžių paieškos: 1956 metai (?)“, p. 146.

⁴² Agentūrinės „Metodininkų“ bylos Nr. 975 1952 m. liepos 7 d. išvada, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 76, l. 252.

⁴³ Agentūrinės „Metodininkų“ bylos Nr. 975 1955 m. vasario 22 d. išvada (revizija), *ibid.*, l. 309.

⁴⁴ Ibid., l. 311.

Gauta 2010 08 25
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Valdas Selenis

‘ANTI-SOVIET’ ACTIVITIES OF JUOZAS ŽIUGŽDA IN 1951–1955 IN THE ‘METHODOLOGISTS’ AGENCY CASE

Summary

According to the 1951–1955 MGB (Ministry for State Security) case entitled ‘Methodologists’, which is stored in the Lithuanian Special Archives, agency statements, and records of interrogations, this article reveals how Juozas Žiugžda, a typical Soviet historian, fell into the hands of Soviet security. As a member and vice-president of the Academy of Science of the Lithuanian SSR, the minister of education, director of the Institute of History, and head of the Department of the History of the Lithuanian SSR and the Department of

the History of the USSR of Vilnius University, J. Žiugžda was obligated to supervise the system of education and the study of history. He was made to do so due to the ‘inappropriateness’ of his background.

The article provides the records of J. Žiugžda prepared by special agents, reviews his ‘harmful’ activities at the Ministry of Education of the Lithuanian SSR and the Institute of History, and provides information about the employees of the ministry who were also charged in the case.

The analysis of the material of the case shows that J. Žiugžda was charged with being a member of the Social Democratic and National parties and taking part in anti-Soviet activities and publications at the time of independent Lithuania. Incriminating evidence included his 'harmful' activities in the system of education of the Lithuanian SSR: the slow reform of the network of secondary schools according to the Soviet model, approval of Lithuanian literature textbooks that were 'inappropriately' prepared, and 'harmful' activities at the Institute of History of the Academy of Science of the Lithuanian SSR – the delay of the issue of a textbook about the history of the Lithuanian SSR.

The article concludes that the investigation of the 'anti-Soviet' activities of J. Žiugžda was not deliberately pre-planned, because at the beginning information was col-

lected about the activities of Petras Mikutaitis, an employee of the Ministry of Education, and his associates, who were deemed to have been possibly involved in 'criminal activities'. J. Žiugžda was included in the investigation as the head of the system of education responsible for his subordinates. Additional 'evidence' against him appeared as a result of the conflict between him and two employees at the Institute of History, Stasys Matulaitis and Juozas Jurginis, when J. Žiugžda dismissed them.

At the conclusion of the case, the information collected about J. Žiugžda was acknowledged to be of minor importance and such favourable conclusion was influenced by the leadership of the Central Committee of the Communist Party of Lithuania and particularly Antanas Sniečkus, the secretary general of the party.